

Българите в Северното Причерноморие ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМСЕДМИ

КАТЕГОРИЯТА “ВРЕМЕ” В БЪЛГАРСКИЯ ГОВОР НА СЕЛО ЗАРЯ (КАМЧИК), ОДЕСКА ОБЛАСТ В УКРАИНА

Светлана Георгиева

Българската диаспора в Украйна е най-голяма зад границите на Република България. Говорът на с. Заря (Камчик) представлява интерес за българската диалектология поради особеното място, което този диалект, развиващ се извън пределите на България заема в системата на югоизточните български говори.

Една от особеностите на функционирането на българския език в разглежданата територия е откъснатостта и изолацията му от основния езиков масив и като резултат – отсъствието на корелативната му връзка с книжовния език. Това положение е благодатна почва за научни изследвания.

Известният български учен-лингвист С. Стойков отбелязва: “Диалектите в днешното си състояние дават данни за историята на езика поради ред свои специфични особености. Всички диалекти на един език произхождат от един общ език-основа и в общи линии се развиват еднакво, но поради по-голямата или по-малката си особеност и отделеност в миналото, от една страна, са запазили отделни по-стари, архаични особености, а от друга, са развили нови, свои особености” (Стойков 1993:29).

Интересът към българските говори в пределите на днешна Украйна не е нов. Руският учен Н. С. Державин пише: “Диалекты представляют собой явление, генетически предрасположенное к самостоятельному развитию, сочетающее в себе как черты большей по сравнению с метрополией консервативности, так и задатки иного порядка” (Державин 1914:7-8). Той посочва: “... езикът на преселниците и жив, богат и разнообразен с диалектни явления, намиращи се в непрекъснат процес на развитие” (Державин 1914:9). Тази оценка, дадена от него, има важно теоретическо значение. Учените проявяват интерес към говорите и продължават техните изследвания. Развитие на отделни говори, тяхното сливане, разнообразието на взаимовръзките между тях са отразени в продесита “Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР” (1952 – 1962 г.). Диалектолозите от 50-те години проучваха дадения проблем от позициите на ареалната лингвистика, разглеждаха го като съвкупност на териториални диалекти на българския национален език. Този подход има своите предимства и недостатъци. За повечето от тези говори знаем само най-важните им особености, изложени в колективния труд “Атлас болгарских говоров в СССР” (1958 г.). Въпреки това само малка част от говорите са цялостно изследвани.

Днес продължават да се правят диалектоложки изследвания, които имат за цел да

представят съвременното състояние на българските говори в селищата с преобладаващо българско етническо население на територията на Украйна. Вече са изследвани и описани говорите на с. Кирнички (Барбалова, Колесник 1998), с. Кубей (Барбалова 1999), с. Калчево (Топалова 1996). Украинските учени-лингвисти проявяват огромен интерес към българските говори и продължават техните изследвания.

Безспорен е фактът, че “всяко ново системно изследване на отделни говори носи нови данни и неочаквани факти, които променят, уточняват и допълват представите за техния характер, от една страна, а от друга – утвърждават впечатлението за тяхното единство с останалите български говори” (Бояджиев 1991:8).

Говорът на с. Заря (Саратски район) досега не е бил подлаган на специално проучване. Отделни негови особености са картографирани в “Атлас българских говоров в СССР”. Според С. Б. Бернщейн говорът на с. Заря е от “смесен” тип (Бернщейн 1958:10). В “Атласа ...” с. Заря е представено с два типа говори – смесен балкано-тракийски и със силен тракийски елемент (Атлас 1958:42). Съдейки по данните, представени в “Атласа ...”, тези говори до 60-те години са били диференцирани.

Българите-преселници, основали с. Заря (тогава Камчик), са били носители на източен подбалкански говор (Георгиева 1999а:348). Ние предполагаме, че тракийският елемент в говора се е появил по-късно, с пристигането в селото на преселници от Паркани, Катаржино и Кубанка (Херсонско). По данни на И. Грек и Н. Червенков това става към края на 40-те години на XIX в. (Грек, Червенков 1993:27).

Имайки предвид съвременното състояние може да се говори за функциониране на един югоизточен български говор, който е резултат от историческо смесване на два традиционни български говора: балкански и тракийски. В говора, като се вземе под внимание и наличието на голям брой варианти, се наблюдава тенденция към унификация на базата на балканския говор. Установени са и определени фонетични и морфологични норми (Георгиева 1999а:348-353).

Предмет на предлаганото изследване е темпоралната система на българския говор на с. Заря.

Общият въпрос на темпоралистиката, въпросът за абсолютно и относително време, се разглежда в лингвистиката върху материали от съвременните славянски езици. Важно е наблюдението, че в многокомпонентните системи на времето (напр. в системата на претериталните форми) темпоралната характеристика на всяка една форма може да има своя специфика, например да изпълнява функцията на относително време (каквото е имперфектът в българския език). От друга страна, тенденциите за образуване на еднокомпонентна система на времето лишават тази система от точно обозначено разграничаване на времето на абсолютно и относително.

Глаголната категория “време” несъмнено отразява реалното време, обаче, докато обективното време установява едни и същи отношения между явленията за всички хора, т. е. за носителите на различни езици, то граматическите системи за “време” на различните езици не са еднакви. Както е известно, съществуват езици, в които няма понятие “граматическа категория “време”. Обаче във всеки един език се изразява обективното време – било посредством морфологическата категория “време” в съчетание със средства от други равнища, било с помощта на различни единици от лексиката, синтаксиса и т. н.

Категорията “време” на глагола в славянските езици е система от граматически

форми, използвани за изразяване на отношението на действието към момента на говоренето или към времето на друго действие. По този начин се различават абсолютната и относителната употреба на временните форми.

В някои езици има специални форми за относително време, каквито в руски отсъстват: “Способность переориентации на точку отчёта, которая не есть момент речи, всех русских временных форм даёт серьезные основания видеть в относительности особую сферу временного функционирования со своим собственным координационным центром и собственными правилами языкового “оспроизведения” реальной действительности. Это, строго говоря, специфическая система темпорального отчёта, по ряду признаков существенно отличающаяся от абсолютной системы (Ломов 1982:72).

Парадигмата на категорията “време” се характеризира чрез съотнесеността на временните форми. В тях формалната идентичност се проявява само в категорията *сегашно време*, а при формите на ретроспекция и проспекция има съществена разлика.

“Българският език обаче принадлежи към онези езици, които притежават особени глаголни форми за означаване на съотношенията по време на глаголни действия, намиращи се преди момента на говоренето или след него. Тези форми всъщност означават *двойна ориентация* на глаголното действие – не само по отношение на момента на говоренето, но и към някой друг момент (минало или бъдещ). Според това в системата на българския глагол съществуват и времена със сложна ориентация” – пише С. Стоянов (Стоянов 1993:347).

За разлика от съвременния български книжовен език, в който има девет глаголни времена, темпоралната система в говора на с. Заря е представена с осем времена: сегашно, минало свършено, минало несвършено, минало неопределено, минало предварително, бъдеще, бъдеще предварително, бъдеще в миналото.

1. Сегашно време.

Формите на глаголите за сегашно време се образуват от сегашната основа на глагола с прибавяне към нея на следните лични окончания:

		I спр.	II спр.	III спр.	IV спр.
ед. ч.	1 л.	-а (-йа)	-а	-м	-йа
	2 л.	-ш	-ш	-ш	-ш
	3 л.	-	-	-	-й
мн. ч.	1 л.	-м (-ми)	-м (-ми)	-ми	-ми
	2 л.	-ти	-ти	-ти	-ти
	3 л.	-ът (-ат)	-ът (-ат)	-т	-т

Тези окончания се присъединяват към сегашната основа пряко или с помощта на тематични гласни. В зависимост от това в зарянския говор глаголите се делят на четири спрежения. Според сегашната основа, която се съдържа във формата за 2 л., ед. ч., I, II и III спрежение са аналогични на спреженията в съвременния български книжовен език. Обаче в говора на с. Заря има група глаголи, които завършват на -й в 3 л., ед. ч., напр.: *играй* (вм.

играе, както е в българския книжовен език), *знай* (вм. *знае*), *жувей* (вм. *живее*), *пей* (вм. *пее*), *пий* (вм. *пие*) и т. н. Тези глаголи могат да се приемат за разновидност на глаголите от I спрежение на българския книжовен език. В изследвания говор те се описват в отделно спрежение – IV. Примери:

		I спр.	II спр.	III спр.	IV спр.
ед. ч.	1 л.	Чит ^а	Н ^о са	Д ^а вам	Игр ^а я
	2 л.	Чит ^е ш	Н ^о сиш	Д ^а ваш	Игр ^а йш
	3 л.	Чит ^е	Н ^о си	Д ^а ва	Игр ^а й
мн. ч.	1 л.	Чит ^е м (-и)	Н ^о сим (-и)	Д ^а вами	Игр ^а йм (-й)
	2 л.	Чит ^е ти	Н ^о сити	Д ^а вати	Игр ^а йти
	3 л.	Чи ^т ът	Н ^о сат	Д ^а ват	игр ^а йат

Э. И. Полтораднева при описание на говора на с. Кирсова (Молдова) определя глаголите, завършващи на -й (3 л., ед. ч.), към III спрежение (Полтораднева 1953:100). В. К. Журавлев при описание на ташбунарския говор разпределя глаголите в тематични и нетематични спрежения + неправилни глаголи (според класификацията на Л. В. Щерба) – вж. Журавлев 1953:148.

Парадигмата на спомагателния глагол *съм* в сегашно време днес се различава от тази в книжовния език по някои фонетични особености. В говора на с. Заря *съм* има следните форми в сегашно време: ед. ч. – 1 л. *съм*, 2 л. *си*, 3 л. няма форма; мн. ч. – 1 л. *сми*, 2 л. *сви*, 3 л. *са*. В “Атласа ...” (кн. № 38) са зафиксирани вариантите за 1 л. мн. ч. *ние сме*. 2 л. мн. ч. *вие сте*, *вие све*. От нас са записани следните форми на посочените лица: *ни сме* (*Ни сме хубай*), *ви сви* (*Што сви такива съродити?*). В говора се използва формата *сми*, в която има редукция. Не открихме форма *све*. Също така отсъства форма на *съм* за 3 л. ед. ч. Останалите форми съответстват на книжовната форма.

Глаголът *зная* се употребява в две форми: *знам* и *знайа*.

За говора е характерна употребата на спомагателния глагол *итъ* (*ита*), както и на глагола *искам*, напр.: *Къту итът, тый да пра́йат*; *Койту итэ, той да ййди*; *Искам уда, Искам краска за джамуити*. В говора глаголите *ита* и *искам* се употребяват с еднаква честотност.

Отрицателните форми на сегашно време в говора се образуват с помощта на частицата *ни*: *Ни ита да обйа с вас*; *Ни мойа да ка́жа*.

Както е известно, в българския език формите *ита* и *ни ита* са разговорни.

В говора на с. Заря формите за сегашно време имат същото значение, както и в българския книжовен език.

2. Минало свършено време (аорист).

В говора на с. Заря аористът има прости форми. Начинът на образуване на това минало време се подчинява на принципите в книжовния език, но се различава по редица фонетични особености, отнасящи се до окончанията.

Формите за минало свършено време в говора имат следните окончания:

Ед. ч. 1 л. –х
2 л. –
3 л. –

Мн. ч. 1 л. –хми
2 л. –хти
3 л. –ха

Примери: *Истръс ах каврйтти. Де ход ахти тый далэку. Те си до́даха ут Адэса. Ле́га ми уий ро́кла.*

Формите на спомагателния глагол *съм* (*бъда*) в минало свършено време са следните: *бах*, *ба* (*беши*), *ба* (*беши*); *бахми*, *бахти*, *баха*, напр.: *Пу́дар ра́бута та́ти и ба́ти Ко́лу ба́ха си́лну умуре́ни.*

Значението на формите за минало свършено време е същото, както и в българския книжовен език.

3. Минало несвършено време (имперфект).

Формите за минало несвършено време се образуват от сегашната основа на глаголите. Окончанията, с които се образуват формите за имперфект, не се различават съществено от тези в книжовния български език. Има само няколко фонетични промени, свързани с редукцията на неударените гласни. Окончанията, с които се образуват формите за минало несвършено време, са следните:

Ед. ч. 1 л. –х
2 л. –ши
3 л. –ши

мн. ч. 1 л. –хми
2 л. –хти
3 л. –ха, –йаа

Примери: *мита́х, мите́ши, мите́ици*; *мита́хми, мита́хти, мита́ха. Ра́ньици по́трудну са жуве́йици, ни́шту на́маици. Те дъ́лгу пра́йаа кучи́ната.*

Формите на спомагателните глаголи *съм* и *ита* в имперфект са:

Ед. ч. 1 л. *бах ита́х* мн. ч. 1 л. *бахми ита́хми*
2 л. *беши ите́ши* 2 л. *бахти ита́хти*
3 л. *беши ите́ши* 3 л. *баха ита́ха*

Значението на формите за минало несвършено време е същото, както и в книжовния език.

4. Минало неопределено време (perfectum).

Формите на това време са сложни и са образувани по същия начин, както и в българския книжовен език:

Ед. ч. 1 л. *съм ход а́л, -ла, -лу* мн. ч. 1 л. *сми ход а́ли*
2 л. *си ход а́л, -ла, -лу* 2 л. *сви ход а́ли*
3 л. *ход а́л, -ла, -лу* 3 л. *ход а́ли*

Това време означава завършено действие по отношение на момента на говоренето, например: *Ни съм вид а́ла ни́шту. Фче́ра съм че́ла ца́л де́н. Де́нка па́ннала ут тава́нги и счу́тала рака́та.*

5. Минало предварително време (plusquamperfectum).

Формите на това минало време са сложни. Те се образуват по същия начин, както и в българския книжовен език, т. е. от минало свършено деятелно причастие на спрегаемия глагол и минало несвършено време на спомагателния глагол *съм*:

ед. ч. 1 л. *бах писал, -ла, -лу* мн. ч. 1 л. *бахми писали*
2 л. *беши писал, -ла, -лу* 2 л. *бахти писали*
3 л. *беши писал, -ла, -лу* 3 л. *баха писали*

Примени: *Га́ту зава́га, ба́хми зби́рали видра́та. Той как раз бе́ши пулу́чили*

писмóту.

Формите за минало предварително време имат същото значени, както и в книжовния език. Те означават действие, което се е извършвало преди друг минал момент, за който се мисли или говори, напр.: *Прѣднийа ден бѣши вагáлу и грамáлу.*

6. Бъдеще време (futurum).

В българския книжовен език формите за бъдеще време се образуват, като пред формата за сегашно време се постави частицата *ще*: *ще говоря, ще четем, ще уча, ще обядвам* и др. Те могат да бъдат образувани както от глаголи от свършен вид, така и от несвършен.

В говора на с. Заря формата за бъдеще време се образува с помощта на частиците *ша* (*шъ*) и *жа*: *ша митѣм, ша митá, шъ карам, жа рисувам, жа зѣма, жа си ййда* и др. Често пъти в речта на жителите (възрастни на 60 и повече години) се употребява *жъ*: *жъ зѣма, жъ хóда*. В "Атласа ..." (к. № 66) в изследвания говор са зафиксирани частиците *же* (*жъ*), *ше*, *ште*, а като най-използван вариант – *ша*.

Имайки предвид съвременното състояние на говора, ние правим извода, че вариантът *ште* в с. Заря изобщо не се употребява, *жа* (*жъ*) – е с ограничена употреба, а най-разпространен е вариантът *ша*. Фонетичният облик на частицата *ще* в диалектите на метрополията имат голямо разнообразие от варианти – *ште, ше, че, же, ке, ку, за* и др. (Стойков 1993:237). С. Стойков отбелязва, че частицата *ша* (*шъ*) е разпространена в балканската област, а *жа* (*жъ*) се среща в Южна и Северна България (Стойков 1993:237).

Формите на спомагателния глагол *съм* са следните:

ед. ч.	1 л. <i>ша</i> (<i>шъ</i>) <i>съм</i>	мн. ч.	1 л. <i>ша</i> (<i>шъ</i>) <i>сми</i>
	2 л. <i>ша</i> (<i>шъ</i>) <i>си</i>		2 л. <i>ша</i> (<i>шъ</i>) <i>сви</i>
	3 л. <i>ша</i> (<i>шъ</i>) <i>й</i>		3 л. <i>ша</i> (<i>шъ</i>) <i>са</i>

Отрицателната глаголна форма се образува с помощта на безличния глагол *и.мъ* (*и.ма*) + частица *да* + формата за сегашно време на спрегания глагол, напр.: *Нáмъ да дáм. Нáма да свѣрат. Нáмъ ужé да са пóсти. Нáма да снѣваш нѣшту*. В речта на децата обаче много често се срещат случаи на употреба на форми, които не съдържат частица *да*: *Нáма ги збѣрам. Нáмъ ги тѣргам. Нáмъ читá. Нáмъ играйа* (Георгиева 1999б:156).

В говора значението на глаголите за бъдеще време съвпада със значението в българския книжовен език.

7. Бъдеще време в миналото (futurum praeteriti).

Формите за бъдеще време в миналото означават действие, което е предстояло да се осъществява в миналото след момента, за който се говори. В българския книжовен език те се образуват от минало несвършено време на спомагателния глагол *ша, щеш* + *да* + сегашно време на спомагателния глагол (Стойков 1993:384).

В изследвания говор формите за бъдеще време в миналото се образуват аналогично на книжовната форма. Примери: *Да бѣши те ни душлѣ да ни нумóзнат, итáхми да умрѣм. Той мина бѣши нáкуй крáчки и са спрá - двѣти дѣцá са гóнаха и итáха да са удáрат в нѣгу*.

Ние открихме още един тип на формата за бъдеще време в миналото: *итѣши да нѣша, итѣши да дѣя*.

На положителните форми съответстват следните отрицателни: *ни итáх да нѣша*,

нáмаши да нѣша.

8. Бъдеще предварително време (futurum exactum).

Формите на бъдеще предварително време означават бъдещо действие, което ще бъде завършено преди бъдещия момент, за който се мисли или говори. В изследвания говор тези форми се образуват по същия начин както и в българския книжовен език, напр.: *Гáту дѣйти, ша сѣм кóнчила рáбутата. Хту ша дѣйти у́тра, те нáмъ да са пригубóвили бѣшти за ривѣзийата*.

В говора формите на бъдеще предварително време са с ограничена употреба.

Спецификата на говора на с. Заря по отношение на категорията "време" е следната:

1. Наличие на IV спрежение (отнасят се глаголи, завършващи на –й в сегашната основа).

2. Наличие на форми на спомагателния глагол *съм* в сегашно време за 3 л. ед. ч. *й*; за мн. ч. 1 л. – *сми*; 2 л. – *сви*.

3. Употреба на спомагателния глагол *шта*.

4. Окончания на аориста за мн. ч. в 1 л. – *хми*, а във 2 л. – *хти*.

5. Окончания на имперфекта за ед. ч. във 2 и 3 л. – *ши*, а за мн. ч. 1 л. – *хми*, 2 л. – *хти*, 3 л. – *йаа*.

6. Употреба на частиците *ша* и *жа* за образуване на форми за бъдеще време.

7. Изпадане на частицата *да* в отрицателната форма на бъдеще време.

8. Функциониране в говора на с. Заря на форми за бъдеще време в миналото от типа на *итѣши да нѣша* за 1 л. ед. ч.

Изследването на темпоралната система на говора на с. Заря, налага изводи, че той въпреки почти двевековното си самостоятелно развитие, изолиран от метрополията, се развива в съответствие с общите тенденции на българската диалектна система.

Използвана литература:

- Атлас 1958 = Атлас българских говоров в СССР. М., 1958.
Барбалова, Колесник 1998 = Барбалова, З., Колесник, В. Говорът на българите в с. Кирнички, Бесарабия. Българските говори в Украйна. Одеса, 1998, вип. 1.
Барбалова 1999 = Барбалова, З., Българският говор в с. Червеноармейское (Кубей), Бесарабия. Българските говори в Украйна. Одеса, 1999, вип. 2.
Берншейн 1958 = Берншейн, С. Б. Българские говоры Южного Буджака. Атлас болгарских говоров в СССР. М., 1958.
Бояджиев 1991 = Бояджиев, Т. Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия. С., 1991.
Георгиева 1999 а = Георгиева, С. Фонетични особености на говора на село Заря. Одеска област (Украйна). Украйна і Болгарія: віхи історичної дружби. Одеса, 1999.
Георгиева 1999 б = Георгиева, С. Современные тенденции функционирования категории времени в болгарском говоре села Заря, Одесской области. Словянський збірник. Одеса, 1999, вип. 6.
Грек, Червенков 1993 = Грек, И., Червенков, Н. Българите от Украйна и Молдова. Минало и настояще, С., 1993.
Державин 1914 = Державин, Н. С. Българские колонии в России. С., 1914.

Журавлев 1953 = Журавлев, В. К. Ташбунарский говор. Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР. М., 1953, вып. 4.

Ломов 1982 = Ломов, А. И. Временные формы русского глагола и закономерности их функционирования. Русский язык за рубежом. М., 1982, № 3.

Полтораднева 1953 = Полтораднева, Э. И. Заметки о языке болгарского села Кирсова. Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР. М., вып. 3.

Стойков 1993 = Стойков, С. Българска диалектология. С., 1993.

Стоянов 1993 = Стоянов, С. Граматика на българския книжовен език. С., 1993.

Топалова 1996 = Топалова, С. Д. Описание на българския говор на с. Калчево. Автореферат на дисертация. Велико Търново, 1996.